

УДК 82.0 + [821.111: 82-31: АТКІНСОН]
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-31

БЕЛІМОВА Т. В.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

МНОЖИННА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПАМ'ЯТІ ЯК СПОСІБ КОНСТРУЮВАННЯ ТЕКСТУ (РОМАН КЕЙТ АТКІНСОН «ЖИТТЯ ЗА ЖИТТЯМ»)

У статті проаналізовано роман сучасної британської письменниці Кейт Аткинсон «Життя за життям» (2013) із погляду *memory studies* (досліджень пам'яті). З'ясовано, що за своїми особливостями текстова структура твору поєднує ознаки до палімпсесту, лабіринту, архіву і місця пам'яті. «Життєписи» Урсули Тодд існують паралельно в часі й просторі, що це дає змогу авторці, відтворюючи індивідуальні спогади, зобразити широкий горизонт колективної пам'яті.

Ключові слова: архів, колективна пам'ять, індивідуальна пам'ять, спогад, місце пам'яті, палімпсест.

BELIMOVA T.

Shevchenko Institute of Literature of the NASU

MULTIPLE INTERPRETATION OF MEMORY AS A TOOL OF TEXT CONSTRUCTION ("LIFE AFTER LIFE" NOVEL BY KATE ATKINSON)

The article analyses the "Life after Life" novel (2013) by contemporary British writer Kate Atkinson in terms of *memory studies*. The textual structure of the work was found to fluctuate between the definitions of palimpsest, labyrinth, archive and place of memory. Ursula Todd's "biographies" coexist in time and space, which allows the author to depict a wide horizon of collective memory through recreation of individual memories.

Separately, the palimpsest structure of the novel is studied according to the thematic principle (World War I, World War II, Spanish flu pandemic 1918, coming to power of the Nazis in Germany in 1934, interwar life of Ursula Todd, Battle for Britain 1939-1941, post-war life of Ursula etc.). The mechanism of "switching memories" is analysed: amnesia / flashbacks, sleep / awakening, functional and accumulative memory, latent memory or preventive forgetting. The boundaries of cultural archive represented in the novel are outlined.

The "Life after Life" novel is one of the most important among the creative works by Kate Atkinson. The genre features of the work comply with the definition of alternative history, when the outline of real events of the past is taken as a basis story. The writer presents the work as an archive, which has a direct connection with what was really happening in Britain and in Europe in general during the twentieth century. The author creates a kind of memory place, where the traumatic memories are displayed. With the multiplicity of lives of her main character, she covers the experience of many people, which is incomparable with the fate of one person. With the help of multiplied personality of Ursula Todd, through many of her biographies (life after life) Kate Atkinson created a kind of archive that includes main historical milestones. This is an author's interpretation of the events and dates that influenced the formation of Britain in the inter-war decades and the post-war time. This original technique helped to realize the idea of recreating the place of time, which promotes the healing of the wounds of time by telling about the traumas of the past.

Key words: archive, collective memory, individual memory, recollection, place of memory, palimpsest.

XX і XXI століття в історії людства позначені стрімкими глобальними процесами, що стосуються всіх сфер людської комунікації та діяльності. Насамперед ідеться про катастрофічну зміну колективної свідомості, ураженої травмами Першої і Другої світових війн, яка рефлексує й перебуває в болісних пошуках нової колективної ідентичності, зосібна, ідеться й про національну ідентичність. Тема моїх студій безпосередньо пов'язана із сучасною британською літературою, де проблеми *ран часу та терапії спогадів*, *травматичного минулого й метафор пам'яті*, *архіву та накопичення*, *амнезії та пригадування* досить часто стають предметом осмислення, оприявнюються в художній прозі. Ідеться, зосібна, про творчість таких митців, як Джоан Гарріс («Шоколад», 1999, «П'ять четвертинок апельсина», 2001), Кадзуо Ішігуро (романи «Художник хиткого світу», 1986, «Залишок дня», 1989), Гіларі Мантел (романи «Вулфголл», 2009, «Везить тіла», 2012) та ін. Серед них чільне місце по праву належить Кейт Аткинсон (Kate Atkinson, 1951).

Надзвичайне завдання сучасної гуманітаристики – це фіксація й осмислення іншого образу світу, коли у формуванні колективної пам'яті індивідуальні спогади набувають першочергового значення. Аляйда Ассман зауважує: актуалізація *memory studies* (досліджень пам'яті) відбувається в розрізі «загального повернення мистецтва до тематики пам'яті, що розпочалося в 1970-х роках і стало домінантним у 80-х. Причому ця хвиля пам'яті в мистецтві досі не досягла кульмінації, тож слід замислитися над тим, як це захоплення пам'яттю розвиватиметься далі» [1, 376]. Саме в цей час пам'ять стає об'єктом міждисциплінарних досліджень. Багато європейських учених розвинули ідеї Моріса Альбавакса [11], пов'язанні з поняттям *колективної пам'яті*, зокрема йдеться про студії Аляйди і Яна Ассманів [1; 2], П'єра Нора [6], Поля Рікера [10] та ін. Українські літературознавці долучили власні дослідження до міждисциплінарного корпусу із вивчення пам'яті, зосередившись на таких поняттях, як *постколоніальна травма*, *рана часу*, *місце пам'яті* тощо. Ідеться про наукові пошуки Тамари Гундорової [4], Ірини Колесник [5], Ярослава Поліщука [8], Оксани Пухонської [9] та ін. *Memory studies* в українському літературознавстві набувають нової актуальності з огляду на мистецьку практику, що демонструє інтерес до спогадів як до

образів-кореляторів із минулим, по-новому прочитує головні події історії, формує ідеали, співзвучні з колективною свідомістю.

Завдання цього дослідження полягає в аналізі текстової структури роману Кейт Аткинсон «Життя за життям» («Life after life», 2013) з огляду на кореляцію з колективною пам'яттю та культурним архівом англійського суспільства, сформованими впродовж XX століття. Такий задум спонукав окреслити наступні завдання:

- Дослідити палімпсестову структуру роману за тематичним принципом (Перша світова війна, Друга світова війна, (пандемія іспанського грипу 1918 року, прихід до влади нацистів у Німеччині 1934 року, міжвоєнне життя Урсули Тодд, Битва за Британію 1939-1941 років, повоєнні будні Урсули Тодд тощо).
- Проаналізувати дієвий механізм «перемикання спогадів» (амнезія / пригадування, сон / пробудження, функціональна і накопичувальна пам'ять, латентна пам'ять або запобіжне забування).
- Окреслити межі культурного архіву, репрезентованого в романі.

Творчість сучасної британської письменниці Кейт Аткинсон поки маловідома широкому читачьому загалу в Україні. Водночас ім'я письменниці знає у світі сучасної літератури, а її твори відзначені багатьма престижними преміями, зокрема, «1995 Book of the Year», «New Whitbread Awards» (1995), «Costa Book Awards» (2013, 2015). Кейт Аткинсон – авторка романів, які вже стали світовими бестселерами («За лаштунками в музеї» (1995), «Життя за життям» (2013), «Руїни Бога» (2015), «Розшифровка» (2018); також її перу належать кримінальні трилери про кембриджського детектива Джексона Броуді, об'єднані в серію книжок під загальною назвою «Злочини минулого» (2004-2019).

Роман «Життя за життям» по праву вважають одним із найвагоміших у творчому доробку Кейт Аткинсон. Жанрові ознаки твору збігаються із визначенням *альтернативної історії*, коли за основу взято канву справжніх подій минулого, утім, певні з них вилучено й замінено вигаданими, що порушує усталені причинно-наслідкові зв'язки й утворює інший варіант теперішнього життя (паралельна картина нашого сучасного світу). Така переписана історія відсилає нас до жанрів фантастики, водночас письменниця презентує *твір-архів* (архів знань минулого), який має безпосередній зв'язок із тим, що відбувалося насправді в Британії і загалом у Європі впродовж XX століття. Авторка формує своєрідне *місце пам'яті*, де відображені травматичні спогади (Перша і Друга світова війна, пандемія іспанського грипу 1918 року, прихід до влади нацистів 1934 року) і за допомогою множинності життів своєї героїні охоплює досвід багатьох, неспівмірний із долею однієї людини. Фантастичні події роману Кейт Аткинсон, імітуючи справжні спогади (свідчення очевидців), складають химерне плетиво. Вони накладаються один на одного та формують експериментальний наратив, що відтворює безкінечне проживання тих самих обставин тією ж самою персонажкою на тлі історії, розширеної до «лінії горизонту» (Лондон і загалом Великобританія, Париж і Франція, Мюнхен і Німеччина). Ідеться про головну героїню роману Урсулу Тодд. Авторка має на увазі персонажа-функцію, схожого на манекен, на котрий приміряє різні соціальні ролі з можливих у британському суспільстві (донька, дружина, домогосподарка, коханка, мати, асистентка, держслужбовиця, чергова загону протиповітряної оборони тощо), зберігаючи певний набір сталих обставин (ім'я і прізвище, дата народження, родина, батьки, брати й сестри, родинна садиба «Лисячий закуток»). Урсула Тодд змушена проживати *життя за життям*, щоразу змінюючи власний шлях і формуючи нове розгалуження сюжету, відтак можемо говорити і про жанрові ознаки *твору-лабіринту*. На відміну від альтернативної історії у її класичних вимірах роман Кейт Аткинсон репрезентує *множинність альтернативних історій*, які творять своєрідний *твір-палімпсест*, де шари пам'яті накладаються й частково ретушують те, що вже відбулося.

В «Енциклопедії наукової фантастики» [12] твори Кейт Аткинсон кваліфікують як «genuine examples of twenty-first century Fantastika» («справжні приклади фантастики двадцять першого століття»), а роман «Життя за життям» – «series of Parallel Worlds» («серія паралельних життів»). Таке переплетення паралельних світів – реального й вигаданого, властиве художньому тексту, можна співставити з явищем магічного реалізму в літературі. Фантастичне оприявнюється на всіх рівнях текстової структури роману, втім, ідеться насамперед про експеримент зі структурою тексту, що балансує на «тонкій межі між вигадкою та реальністю, текстом і світом» [7, 73]. Письменниця відмовляється від лінійної структури оповіді, а імітує *ризом*: роман складається з понад двадцяти оповідей, пов'язаних із життєписом Урсули Тодд. Кожне з таких сюжетних відгалужень розпочинається в тому самому вихідному пункті (11 лютого 1910 року – дата народження головної героїні), який можна умовно розмістити в центрі культурного архіву, що його моделює авторка. Кожен із наративів тексту експлуатує ті самі художні образи (Урсула Тодд і її родина, їхнє близьке оточення, Британія першої половини XX століття, Німеччина 1930-1940-х років і т.д.), складаючи щоразу інший оповідний пазл. Це схоже на дитячу гру в калейдоскоп, коли набір тих самих скелець за допомогою поворотів спеціального тубусу може творити нові й нові візерунки – до безкінечності. Відтак ці уривчасті біографії Урсули, розказані завжди по-новому, не складають певну хронологічну послідовність, а існують паралельно в часі, ніби йдеться про суміжні реальності, що ніколи не перетнуться. Сама Кейт Аткинсон говорить про «*нециклічний час*» [3, 481], протиставлений звичайному ходу історії.

Пам'ять у романі «Життя за життям» прихована, латентна. Вона пов'язана з авторським задумом, із декларованою «*неможливістю знання*» [3, 79]. Механізм пригадування зумовлений побутовими речами, які

поступово, крок за кроком, повертають Урсулі спогади, сполучені з попередніми / паралельними біографіями: «<...> *mémoire involontaire* набуває свого визначення від глибинної моделі пам'яті <...> Просте відчуття смаку, збуджене ковтком чаю з м'яким шматком тістечка, може цілком несподівано поновити зв'язок із прихованим шаром спогадів <...> Оповідач тут на якусь мить долає стан людини як істоти часової, він переживає мить анамнези, містичного апокатастазису, момент усього в усьому, довершеної присутності, відшкодування всіх частин і членів, утрачених із плином часу (*re-membling*)» [1, 173]. Речі й деталі допомагають долати прояви амнезії. Урсула бачить сходи у рідному будинку, власні кімнату й ліжко, ляльку, подаровану на Різдво та інші предмети, що виконують умовну роль «тумблеру» (перемикача свідомості на спогади), й передчуває події, які відбулися / відбуваються у паралельних / прожитих сюжетах. Механізм повернення спогадів пов'язаний із побутом: буденні речі, дії, елементи інтер'єру, загалом оточення виконують роль сигналу до пригадування в магічному ритуалі повернення пам'яті. Авторка робить повсякденність (навіть рутинність із погляду історії) агентом уяви, що активізує пам'ять, під'єднує її до особистого архіву і змушує пригадувати причини катастроф, що вже відбулися в паралельних життєписах (прогулянка на пляжі, яка скінчилася нещасним випадком – загибеллю Урсули; покоївка, яка збирається на побачення і не підозрює, що заразиться від нареченого іспанським грипом, помре сама, а разом із нею загинуть і молодші діти Тоддів, уражені вірусом і т.д.). Урсула сприймає спогади за знамення й намагається змінити обставини (не піти на пляж; штовхнути покоївку зі сходів, аби та не змогла піти на побачення), щоб уникнути майбутніх трагедій. Утім, запобігти усім смертельним загрозам неможливо, бо письменниця, як справжній деміург, вигадує все нові й нові.

Пам'ять і спогади Урсули Тодд корелюють із неусвідомленими бажаннями уникнути згубних наслідків слів і вчинків, уже вимовлених і пережитих, але стертих і переписаних по-новому всевідною авторською свідомістю. Сильвія, мати Урсули, називає це *дежавю*. Вона тлумачить дивні бажання і вчинки доньки як прояви психічного розладу. Пізніше у кількох біографіях міс Тодд виникає доктор Келлет, літній психіатр, покликаний захистити героїню від неї ж самої. Кейт Аткинсон укладає в уста психотерапевта підказку, адресовану героїні: на одному з сеансів психотерапії доктор пояснює Урсулі, що вона переживає реінкарнацію, яка, своєю чергою, робить її пам'ять фрагментарною, витісняючи *індивідуальну пам'ять* на користь *колективної*. Ідеться переважно про *травматичний досвід*, про так звані *рани часу*. Авторка колекціонує такі травми з проєкцією на жіночій досвід: звалтування, підпільний аборт, переслідування сексуального маніяка, позашлюбні стосунки; алкоголізм, домашнє насилля, агресія у шлюбі; голод, злиденне існування, бомбардування і втрата рідних під час Другої світової війни; нещасливе материнство, невиліковна хвороба дитини, що призводить до ранньої смерті, нещасний випадок із дитиною; трагічне або невзаємне кохання тощо. Загалом у жодній зі своїх біографій Урсула Тодд не може бути щасливою, досягти гармонійного існування попри зміну обставин і власне бажання уникнути катастроф, сигнали про які вона отримує з паралельних життєписів у вигляді нечітких спогадів / прозрінь / одкровень. Письменниця ніби стверджує, що ХХ століття не лишає шансів на те, щоб бути щасливим: рани часу, ніби пастки, чатують на кожного, хто народився в цьому хронотопічному вимірі.

Письменниця робить механізм накладання життєписів Урсули Тодд максимально прозорим, використовуючи для цього як своєрідні опори хронологію дат, котрі збігаються з основними подіями в родині Тоддів і їхньому близькому оточенні, а також історичні зрушення, котрі вплинули на хід життя Європи і світу. По завершенню певного життя авторка змушує героїню переживати деструктивну амнезію, відтак спогади про паралельне / попереднє існування стають відчуженими (так ніби все трапилося не з самою Урсулою). Пригадування, зазвичай болісне, споріднене з патологічними психічними станами, часто відбувається на межі сну / пробудження, не усвідомлено, а радше інтуїтивно. Відтак між накопичувальною пам'яттю й функціональною утворюється неподолана прірва: Урсула, маючи досвід, не може скористатися ним, бо спогади архівуються, проте лишаються законсервованими, закритими для згадування, існують на рівні неясних і розпливчастих силуетів. Індивідуальний досвід персонажки, виробляючись у паралельних життєписах, формує колективну пам'ять, що, по суті, нагадує рух вулицею з одностороннім рухом, оскільки індивідуальна пам'ять весь час вимикається за допомогою запобіжного забування. Принцип художнього зображення, використаний у романі «Життя за життям», нагадує архівування спогадів і формування колективної пам'яті: «Архів – це колективний накопичував знань, що виконує різноманітні функції. При цьому, як і у разі будь-якого накопичувача, особливу роль відіграють три показники: консервація, відбір і доступність» [1, 367]. Однак життєписи Урсули Тодд, запропоновані читачеві як окремі завершені історії, доступні для огляду лише читачам. Сама ж героїня не може ані пригадати здобутий досвід, ані скористатися ним. Водночас архів роману корелює з колективною пам'яттю. Його можна уявити у вигляді схеми, де центральна подія – народження Урсули Тодд, а кожен із життєписів героїні приведе читача до *місця пам'яті*, прикметного для історії Великої Британії і людства загалом:

Кейт Аткинсон у своєму романі «Життя за життям» ставить перед собою, здавалося б, непосильне завдання зобразити найширший спектр проблем, пов'язаних із колективною пам'яттю британців з огляду на травматичний досвід ХХ століття. Очевидно, що лінійна структура тексту і звична побудова сюжету в цьому випадку не дали б змоги авторці висловити задумане й створити масштабне полотно історії, зокрема й альтернативної. Ідеться про «підозру до застарілого наївного реалізму і скептицизм щодо розуміння мистецтва як мімезису» [7, 73], що їх усе частіше демонструють сучасні автори. Кейт Аткинсон за допомогою розтиражованої особистості своєї героїні, через безліч її життєписів (життя за життям) створила своєрідний архів, де зібрано основні історичні віхи (ідеться, звісно, про авторську інтерпретацію подій і дат), що вплинули на формування Великобританії міжвоєнних десятиліть і повоєнного часу. Такий оригінальний авторський прийом допоміг утілити задум, пов'язаний із відтворенням *місця часу*, що корелює з *колективною пам'яттю*, апелює до знаків національної ідентичності, сприяє загоєнню *ран часу* шляхом проговорення травм минулого.

Література

1. Ассман Ал. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. із нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ : Ніка-Центр, 2014. 440 с.
2. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. М. Сокольской. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 368 с.
3. Аткинсон К. Життя за життям: роман / пер. з англ. Я. Стріха. Київ : «Наш формат», 2018. 504 с.
4. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї. Київ : Грані-Т, 2013. 548 с.
5. Колесник І. Концепт «пам'ять» як аналітична структура: український вимір. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. Вип. 3. Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 171-181.
6. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. із фр. А. Рєпи. Київ : ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. 272 с.
7. Підпригора С. Українська експериментальна проза ХХ – початку ХХІ століть: «неможлива» література: монографія. Миколаїв : Іліон, 2018. 392 с.
8. Поліщук Я. Ревізії пам'яті: літературна критика. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. 216 с.
9. Пухонська О. Літературний вимір пам'яті. Монографія. Київ : Академія, 2018. 304 с.
10. Рікер П. Історія та істина / пер. із франц. В. Шовкун. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. 396 с.
11. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. Неприкосновенный запас. 2005. № 2-3 (40-41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>
12. Atkinson, Kate (2019) Encyclopedia of Science Fiction, The. Retrieved from https://http://www.sf-encyclopedia.com/entry/atkinson_kate

References

1. Assmann Al. Prostory spogadu. Formy ta transformaciyi kul'turnoyi pam'yati / per. iz nim. K. Dmytrenko, L. Doronicheva, O. Yudin. Kyiv : Nika-Centr, 2014. 440 s.
2. Assmann Ja. Kul'turnaya pamyat' : Pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokikh kul'turax drevnosti / per. s nem. M. Sokol'skoj. Moskva : Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2004. 368 s.
3. Atkinson K. Zhyttya za zh'ttyam: roman / per. z angl. Ya. Strixa. Kyiv : «Nash format», 2018. 504 s.
4. Hundorova T. Tranzytyna kul'tura. Symptomy postkolonial'noy travmy : staty ta eseyi. Kyiv : Grani-T, 2013. 548 s.
5. Kolesnyk I. Koncept «pamyat'» yak analitychna struktura: ukraiyins'kyj vymir. Nacional'na ta istorychna pamyat': Zb. nauk. prac'. Vyp. 3. Kyiv : DP «NVCz «Priorytety», 2012. S. 171-181.
6. Nora P. Teperishnye, naciya, pamyat' / per. iz fr. A. Ryepy. Kyiv : TOV «Vydavnytvo «KLIO»», 2014. 272 s.
7. Pidopryhora, S. Ukrain's'ka eksperymental'na proza XX – pochatku XXI stolit': «Nemozhlyva» literatura. Mykolaiv, 2018. 392 s.
8. Polishuk Ya. Reviziyi pamyati : literatura krytyka. Luc'k : PVD «Tverdinya», 2011. 216 s.
9. Puxons'ka O. Literaturnyj vymir pamyati. Monografiya. Kyiv : Akademiya, 2018. 304 s.
10. Riscoer P. Istoriya ta istyna / per. iz. fr. V. Shovkun. Kyiv : Vydavnychij dim «KM Akademiya», 2001. 396 s.
11. Halbvaks M. Kollektivnaya i istoricheskaya pamyat'. Neprikosnovennyj zapas. 2005. # 2-3(40-41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>
12. Atkinson, Kate (2019) Encyclopedia of Science Fiction, The. Retrieved from https://http://www.sf-encyclopedia.com/entry/atkinson_kate